

ԳՐԱԿԱՆ

ԵՒ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՇԱՐԺՈՒՄ

ՏԵՏՐՃԲ

ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅՈՅ

Ա.

1876 ին, մեր Սահմանադրութեան հաստատութեան վեչտասաներորդ տարին էր, նոր էի գարձած Եւրոպէն, — ուր չը գիտեմ է՞ր գնացած էի եւ ուրիշ չը գիտեմ է՞ր վերադարցած. 1876 ամին էր, Հայկական Կրթարանին ու Պէրպլերեան վարժարանին՝ այն զոյգ մ'ազգային բարձրագոյն կրթարանաց հիմնարկութեան տարին, նոր էի վերադարձած Եւրոպէն, — ուր բաւական պատրանք ու բաւական տառապանք էի կրած, ուր սակայն բաւական ալ մտաւոր հացի վշրանք էի հաւաքած եւ խրատուցած. 1876 ամին, Հայ ազգին կրթական այն մեծ տարին, նոր ժամանակաց Յունաստանէն՝ այն լուսատու Ֆռանսաէն՝ նոր էի վերադարձած, նոր բաներ հայրենեացս մէջ տեսնելու յուսով, նոր նոր բաներ մանաւանդ հայրենեացս մէջ գործելու տեսչով:

Գէթ այս անդամ պատրանաց չը հանդըպեցայ.

չելաւ ի դերեւ իմ յոյս՝ գէթ այս անգամ :

Նոր ոգին կը թափանցէր համակ եւ յառաջ կը մըլէր Հայ երիտասարդութիւնն .

Ո՞վ իցե, քեպէ՛ք ղեգուաւ հրեշտակայնով, որ պատկեցե՛ր⁽¹⁾.
Կոչեցեալ երիտասարդ եկեղեցական մը, Բարձ-
րաշնորհ Տէր Ներսէս Վարժապետեան, կը
տքնէր՝ բարձրացնելէ յետոյ Վարժապետութիւնն
ու սրբազան բեմասացութիւնն Հայոց՝ բարձրա-
գոյն զրից վերածել եւ Հայոց Պատրիարքութիւնն .
Երիտասարդագոյն դաստիարակ մը, Պարոն Մինաս
Չերազ, իր Ազգային դաստիարակութիւնն անուն նշա-
նաւոր — ու կրնանք ըսել ժառաւոր — մատեա-
նով՝ կը յաւակնէր նորոգել ազգային լեզուն, ազ-
գային գրականութիւնն, ազգային դաստիարակու-
թիւնն . իր պանծալի հայրենակից ու դասակից
Պարոն Ռեթէս Պէրլէրեան՝ դրաբարեան, ուրիշ
դրաբարեան երիտասարդի մը՝ Պարոն Յակոբ Գուր-
գէնի հետ՝ կը ձեռնարկէր նոր եւ աշխարհիկ ուղ-
ղութիւն մը տալ ազգային կրթութեան . Մամուր-
եանի շնորհիւ՝ որ չսխալի ծերանայ՝ իմաստասիրա-
կան առողջ վարդապետութեանց, եւ իսկէքճեանի
շնորհիւ՝ որ չը սխալի մահանայ՝ մանկավարժական
կենսաւէտ սկզբանց կը ծանօթանար Հայ երիտա-
սարդութիւնն . երկու մեծ այն ներածիչներու վըր-
կաւէտ ներգործութեամբ, անոնք որք կը քեր-
թէին՝ այժմ դիտել ու դատել կը սկսէին . անոնք
ալ որք բոց ընել սորված էին ու կը սորվեցնէին,
սկսած էին հասկնալ թէ՛ զոց ընելով քոյ մնացած
էին մանկան ու մարդկան միաքն . Յակոբ Պարոն-
եան ժառաւորապէս կը շարունակէր Մեղրուն, եւ՝

(1) ՄԻԼՏՈՆ :

գուցէ բարձրագոյն պաշտօն՝ ֆենստրաստրիւն կ'ուսուցանէր Հայ ժողովրդեան: Եւ երբ երբեմն ձայն մը կը բարձրանար՝ հզօր ու խորհրդաւոր ձայնն առաջին աւուրցն այն Սահմանադրութեան՝ որ աստուածոց լեզուով կը բարբառէր եւ կը դռչէր առ Հայ երիտասարդութիւնն. «Սչխատեցէք, ճվդուք, յուսալից երիտասարդներ որ թերեւս լաւագոյն օրերու պիտի տեսնէք նշոյլն հեռուանց...»

Ճառագայթք կեդրոնէ մը բնականաբար կը բլրլխին ու կը սփռուին. այսպէս լոյսն արեգակնային դրութեան մէջ, այսպէս արիւնն ալ կենդանային տնտեսութեան մէջ: Արդ՝ մայրաքաղաքէս ի դաւառս պիտի ծաւալէին իմացականութեան լոյսն եւ բարոյական կենաց սկզբունքն. — Այն լուսապայծառ 1876 տարւոյն երանագոյն աւուրց միոյն մէջ, Ֆրանսաէն վերագարծիս հետեւեալ երեկոյլն խի, փոքր այլ հոծ խումբ մը Հայ երիտասարդաց՝ յՕրթաքէոյ մեր տան առջեւէն անցաւ, ոգեւորուած եւ իբր այլակերպած. զոգցես իմն նուիրական լեռնէն նոքա կ'իջնէին կամ թէ կը վերելակէին նուիրական լեռն, Յաւիտենականին հետ խօսելու եւ յաւիտենին օրէնքներն ի գիր արձանագրելու: Քանի մ'օրէն իմացայ թէ՛ գերընտիր այն Հայ երիտասարդք, որոց մին իմ դասընկերս, կ'երթային՝ այն երեկոյլն՝ հիմնարկել գուցէ Հայութեան համար արդիւնաւորագոյն հաստատութիւնն, այն գեղեցիկ անուամբ ու գիղեցիկ արդեսամբ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆ, որ նպատակ ունէր հայրենեաց մէջ լոյս ծաւալել ձրիապէս: Այն լուսանպատակ ընկերութեան դրոշմին վրայ՝ ժողովողին սրբազան բանն ապաքէն կրնար ոսկետառ փորագրուիլ.

Քաղցր ե լոյս, եւ բարի աչաց տեսնել ընդ արե-
զակամբ: —

Երբ տեսայ մարմնացած՝ լուսոյ վնւմ՝ այն խոր-
հուրդն, երբ տեսայ կողմուած՝ Արարատեան ըն-
կերութիւնն, հոգիս՝ աւելորդ է ըսել՝ բերկրեցաւ
յանհունս. Այլ արդեօք աւելորդ էր նաեւ ըսե-
թէ՝ յանհունս ալ տրտմեցաւ հոգիս...: « Տանս
առջեւէն անցին, եւ էր զիս անտես ըրին. » այս
դառնալից հարցումն ես ինձ ուղղեցի կարեւրէր, եւ
ես ինձ պատասխանեցի. — Թերեւս մտածեցին թէ
Ֆրանսաէն ես ալ էի վերադարձած, լիովին օտարա-
ցած Հայութեան՝ բազում Հայ երիտասարդաց նման.
Թերեւս ըսին թէ, Լէլիաի նման՝ կենդանւոյն մեռած
է եւ Եզիան, եւ երկրի վրայ թափառական կը
չըջի՝ արմաթախիծ ուրուական...: Չը գիտեմ ի՞նչ
մտածեցին, չը գիտեմ Արարատեան ընկերութեան
հայրենատենչ հիմնադիրքն ի՞նչ ըսին, որ իմ թա-
ղիս մէջ ինչ ծածկաբար՝ խորհուրդ խորհեցան
ազգային յառաջագիւնութեան համար. Բայց նոքա
միթէ չը գիտե՞ն թէ սրտիս մէջ վէրք մը բացին
խորին՝ իրենց անտարբերութեամբն ինձ նկատմամբ.
Ի՞նչ. միթէ միտքս անպտոյճա՞տ կամ աննպա՞տ
էր այնպիսի խորհրդոյ. այսպիսի խորհուրդներ
ազգասիրական ու մարդասիրական՝ ես ալ յղացած
չէի՞ միթէ, տակաւին դպրոցական. հազիւ դպրո-
ցէն ելած, ես չէի՞ դրած Շահնազարեանի մը
խղճին պարզ ֆենոթիւնն. հազիւ յԵւրոպա հա-
տատուած, ես չէի՞ թերթ մը հան հիմնած՝ Արեւ-
մտից ծանօթացեցելու համար Արեւելեան այն ցո-
ւազին աղքատիւնն, Հայութիւնն: —

Սակայն — կը պատուիրէ ձայնն խնայողութեան —

Հանրային խնդրոց մէջ անկ է մտանալ զանձն :
Ուրեմն վերադառնալով 1876ին յՕրթաքէոյ կազմը-
ւած կրթական այն մեծ ընկերութեան , որ այսօր
կը կոչուի Միացեալ ընկերութիւնք Հայոց , եւ ոյր
1882-83 տմի Տեղեկագիրն աչացս առջեւ ունիմ :

Ը Ն Թ Ա Ց Ք

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ

ԳԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

5. Ընկերութիւն եւ Հարսութիւն . — Այս երկու
բառերն , որք ութ եւ տասներորդ դարուն մէջ՝ կըր-
նանք ըսել՝ Բառագիրքն անցան , եւ ոյց իւրաքան-
չիւրին վրայ՝ տասիներորդ դարուն մէջ՝ գիտու-
թիւն մը հիմնուեցաւ , այդ երկու մեծ բառերն
սակաւ միացած չէք տեսներ , այնպէս չէ՞ Պարսիներ ,
Հայկական որպէս Եւրոպական դատական մատե-
նագրութեանց մէջ՝ որք ձեր գլխաւոր ընթերց-
մունքն այսօր կը կալմեն : Նախորդ հասուածոյս
մէջ ըսի թէ՝ պարտէինք մեր շրթանց վրայէն վանել
ծիծաղն անպատկառ , խօսելով նախնեաց վրայօք
որք՝ բարեչըջական օրինօք՝ չէին կրնար չըլլալ ինչ
որ էին , այլ անտարակոյս չըսի թէ հիներն ըստ ա-
մենայնի մեզ անատգիւտ օրինակներ կ'ընծայէին :
Հին գտատկան որպէս նոր դատական մատենա-
դրաց մէջ՝ որք արդէն հին են մեզ նկատմամբ , յոյժ
ցանցաւակի կ'երեւի Քաղաքական Տնտեսութեան ար-
մատ համարուող Հարսութիւն բառն . որովհետեւ

գուհիի բառ մը կը համարուէր այն. որովհետեւ
Հարստութիւնն անհաշտ ընդհանրապէս կը նկա-
տուէր ընդ Բարոյականութիւնն, որովհետեւ Աւե-
տարանն՝ Հարստութեան դէմ փակած էր իստիւ-
երկնից արքայութիւնն. որովհետեւ — ինչ գիտ-
նամ — Գեղեցիկն, որ կը թուէր վախճանն ըլլալ
մատենագրութեան, բոլորամերկ՝ այսինքն անհա-
րուստ՝ կը կերպարանուէր Աթինեան արձանագոր-
ծութեան գլուխ-գործոցին վրան: Ըսի՞, Պարոնայք
թէ Գեղատառից հրաշակերտից մէջ՝ զուգարար
յաճախ կիրառուած չէք տեսներ Բնկերոսքիւն եւ
Հարստոսքիւն բառերն. Աւելին ըսեմ. կը յիշեմ Ֆը-
ռանսական մատենագրութեան մէկ հրաշակերտն,
ոյր ամենքս ալ անհուն հիացման ու վշտակցութեան
արտասուօք թացած ենք զրեթէ մէն մի սրտատրոփ
էջն. յուզմամբ դեռ կը յիշեմ Պէռնարաշէն տը Սէն-
Բիէսի Պօղ եւ Վիրգիլիսն, «այն մարգարտն»,
ուր՝ իբր օրհնութիւն մը համագոյից վրայ ծաւա-
լուն՝ սքանչելահրաշ կը փայլին սէր եւ քնոսքիւն,
այլ ուր — սա կարեւոր կեան նախտակ ունիմ ի
վեր հանել — միայն անիծուելու համար՝ Բնկերոս-
քիւն եւ Հարստոսքիւն կը յիշուին միասնաբար. այո՛,
ժողովրդական եղած դասական մատենի մը մէջ կ'ա-
նիծուին Բնկերութիւնն՝ որ արդիւնաբար եւ ար-
դիւնք է միանգամայն քաղաքակրթութեան, եւ
Հարստութիւնն՝ որ արուեստից ու դիտութեանց
ծնող ու ծնունդ է միանգամայն — եւ տակաւին
(քանի որ առիթն ներկայացաւ) ինչ բաներու վրայ
կը հիանանք, Պարոններ. ինչ բաներու զեռ կ'եր-
կըրորագանենք՝ որոնք մարդկային խնայականու-
թեան համար իբրեւ խորշակ մ'են մահաբեր. կը

կորդանք, կը սխրանանք, սրտովին կու լանք, եւ մեր անսխառում յափշտակութեան ու յուզման մէջ՝ նոր սերդեան եռանդադիւն կը գոչենք. «Ա՛յ եւ կարգա՛. կենաց ու վրկութեան այս է մատեանն. » Ա՛յն է մատեանն որ՝ յուշկապարիկի մը նման՝ հմայելով պիտի մահացնէ՝ կենդանառոյգ երիտասարդութիւնն: Իսկ ես՝ կենդանի մատեան՝ կոչուած եմ, Պարոնայք, հմայելով հրահանգել ձեր մատաղ միտքն, — որպէս եւ միտքն ուսումնականօրէն Հայ երիտասարդութեան:

Ընկերութիւն եւ Հարստութիւն՝ անբաժան բառեր — անբաժան բարիքներ — են, այո՛, զորս անիծիւք չը պիտ'արտասանեն մեր շրթունք: Հարստութեան սկզբնաւորութիւնն Ընկերութեան սկզբնաւորութեան հետ ժամանակակից է. Հարստութեան մեծութիւնն Ընկերութեան հոծութեան հետ համեմատական է: Մարդիկն ինչ բան արգարեւ կը միացնէ, կ'ընկերացնէ. Ո՛չ ապաքէն մարմնական տիրոջից յագեցման հարկն, անձնական պահպանութեան ու բարգաւաճութեան բնագլին, ի մի բառ հասարակական բողձանքն. Նախ անձին եւ անձնատիրական իրաց եւ անձանց՝ այսինքն իր ստացուածքին եւ իր ընտանիքին՝ պահպանմանն ու զարգացմանն համար աշխատելու, մարտնչելու, մրցելու կը մղուի մարդն. Նիւթական նախ, եւ ապա նիւթական ու միանգամայն բարոյական հարստութեան տիրանալու կը մղուի մարդն, նախ անձնասիրական զգացումէն շարժեալ, եւ ապա միանգամայն անձնասիրական եւ աշխատական զգացումներէն դժբախտութիւն երբ բաւական զարգանայ միտքն եւ հա-

մերաշխուքեան (Solidarité) զաղափարին ծնունդ-
աւայ, Հարսութիւն բառն այսպէս ընդարձակագոյն
իմաստով տունելով՝ որպէս օրէն է Տնտեսագիտու-
թեան մէջ՝ կ'ըսենք ուրիմն իրաւամբ թէ, մարդիկ
կը միանան Հարստանալու համար. եւ եթէ Հարս-
տութեան տենչն ընկերութեան ծնունդ կուտայ,
փոխադարձաբար ընկերութեան ալ զարգացումն՝
Հարստութեան աճման պատճառ կըլլայ: Պատմու-
թեան մէջ ապաքէն ծայրէ ծայր հաստատուած կը
դտնենք այս ճշմարտութիւնն. Նախնի ժամանակ-
ներն ընդհանրապէս կը տեսնենք թէ՝ մարդիկ կը
միանան, խումբեր կը կազմեն, կը կազմեն ընկե-
րութիւններ կամ մանաւանդ ընկերութեան ու-
րուադիրներ, կուռելու համար, թշնամոյն դէմ
զօրանալու համար, հալածեալ կամ յաղթահարեալ
թշնամոյն գինուք ու պարէնիւք հարսանալու հա-
մար. Նոր ժամանակներն, ուր մարդկային ընկե-
րութեան կազմաւորութիւնն արդէն քաղաքակիրթ
աշխարհին մէջ կատարուած է, մարդիկ կը սկսին
միանալ եւ՝ ազգային միութենէն արտաքոյ՝ մրցա-
նօք մեծ ու փոքր ընկերութիւններ կամ ընկերակ-
ցութիւններ կազմել, հարսանալու համար, եւ մարդ-
կութիւնն հարսացնելու համար՝ ծովուց ու ցամա-
քաց եւս քան զեւս արդիւնաւոր շահագործու-
թեամբք, եւ նիւթական ու բարոյական եւս քան
զեւս կարեւոր աշխարհակալութեամբք: Արդ, հին
հրոսախումբ թէ՛ նոր քաղաքախումբ ընկերութեանց
մէջ — անդամո՛ւ ալ կը հարցնեմ — ո՞չ ապաքէն նոյն
խթանն է որ միմեանց կը մերձեցնէ, որ միմեանց հետ
կը մրցեցնէ, որ յառաջ ու միշտ յառաջ կը մղէ մար-
դերն. — անձնասիրութեան բնազդն, հարստու-

թեան խթանն , որ իբրեւ միջոց ունի կռիւն , եւ իբրեւ արդիւնք՝ յառաջագիւտութիւնն :

Ինչ ասորօրինակ բան . թէ անձնասիրութիւնն սկզբնակէտ եւ սկզբնապատճառ ըլլա՛յ մարդասիրութեան , մարդկային ազգի զարգացման ու բարգաւաճման . թէ կռիւն սկզբնակէտ եւ սկզբնապատճառ ըլլա՛յ բոլոր այն արհեստական խաղաղական աշխարհակալութեանց՝ որովք կը պանծայ նոր դարն : Այլ այս է , Պարոնտ՛յք , բնութեան անփոփոխ օրէնքն . Իմաստից եւ կրօնից վարդապետք կը քարոզեն թէ՛ տիեզերաց ետեւ աստուածային ես մը կայ . կրնանք , չըջելով նոյն խօսքն , ըսել թէ՛ մարդկային եսին առջեւ կայ տիեզերքն . Իրաց սրք վայն կը չըջապտենն , եւ իր նմանեաց , եւ համայն տիեզերաց՝ ձեռօք ու մտօք տիրանալու կը տենչայ — բնական օրինօք — մարդ էակն , Եսն . եւ իր նպատակին հասնելու համար՝ մասամբ անշուշտ , պարտի կռուիլ , տարերց ու մարդաց հետ հանապաղ մարտնչիլ , դոցա բնական դիմադրութեան ու սոցա շահուց առերեւոյթ հակառակութեան պատճառաւ : Այս մարտն ըզմարդ կը մարդէ , կը զօրացընէ , կը վարդացնէ . մարդկային ընկերութեան կազմաւորման ու յառաջացման մեծապէս կը նըպաստէ մարտն . ըստ որում՝ մարդիկ , որք նախնական ժամանակաց մէջ մարտնչելու համար խումբ խումբ կը միանան , պարտաւորուելով իրենց մէջէն հզօրագոյն եւ ճարտարագոյն եւ իմաստնազոյն անձին՝ պէճին՝ հրամանաց հնազանդութեան , կը սովորին տակաւ կարգապահութեան՝ որ ընկերութեան կազմաւորութեան էական պայմանն է . — սոյն կարգապահութեան շնորհիւ վարդանալով՝ կ'անցնին Պե-

տին կողմէն կարդեալ ու կազմեալ իշխանութեան մը հպատակութեան, եւ հոսկ ուրեմն հանրային կամաց ներկայացուցիչ ժողովոյ մ'ու պատասխանատու պաշտօնատարաց վճռոյն յօժարակամ համակերպութեան. Մարտն ընկերութեանց կազմութեան ու զարգացման կը նպաստէ սա նկատմամբ ալ թէ մարդիկ, որք բնապէս հե սամուտ կ'ըլլան իրենց ղէնքերն օր ըստ օրէ կատարելագործելու՝ յաղթանակն եւ աւարն ասպնջովելու համար, կը պարտաւորին հողագնորին թէ՛ ծոցէն թէ՛ մակերեւոյթէն նախնական նիւթեր հանել հայթայթել, հնարել գործիքներ թէ՛ սոյն արտահանութեան թէ՛ նախնական նիւթոց ձեւափոխութեան ու ղինուց պատրաստութեան համար, նաեւ դրացի բարեկամ ցեղերու հետ փոխանակել պատերազմին աւարին յաւելումոց մասն. եւ այսպէս անզգալաբար ծաղկեցնել արհեստներն եւ առեւտուրն. Ուրիշ տեսակեալով մ'ալ քաղաքակրթութեան նըպաստամատոյց կը համարուի մարտն. նուաճեալ ժողովուրդներն նոր ծանօթութիւններ ու ճարտարութիւններ ձեռք կը բերեն, նուաճող ժողովուրդք եթէ բարձրագոյն ընկերական ու մշտնորական վիճակի մը հասած են: Կենաց տնտգորոյն մարտին մէկ արդիւնքն ալ այն է, Պարոններ, թէ տկար անհատներն ու տկար ցեղերն՝ անկարօղ մրցման՝ տեղի կուտան ու տակաւ կ'անհետանան, եւ անուղղակի կը նպաստեն այլոց բարգաւաճման. կ'աւանդուի թէ Լիզուրկոս օրէնք դրաւ՝ տխեղծ եւ անձնապաշտպանութեան անկարօղ մահուկներն ի ծով անդր դահավիժել. ինչ հարկ մարդկային օրէնագրութեան. տիեզերական անգիր այլ անյեղի

օրէնքն — այն անխուսափելի կենաց մարտն — ո՞չ ապաքէն՝ անողնք՝ կը կատարէ սոյն օգտակար ջընջման դործն . . . (1) :

Սակայն մարտն՝ որքան յառաջանք դարուց մէջ՝ այնքան կը տեսնենք թէ կը նուազի զինաւոր մարտըն . եւ այնքան կը տեսնենք թէ կ'ընդարձակի, կը փոխակերպի, կը բարեշրջի մարտին չարժանիք տանձնասիրական զգացումն : Անձնասիրութեան ընդարձակումն այն է թէ, մարդն՝ նախ ինքնատէր՝ աստիճանաւ ընտանեակէր, ցեղատէր, ազգատէր, մարդատէր, ի մի բան որքան ինքնատէր (Egoïste) ի բնէ՝ նոյնքան աշխատէր (Altruiste) կ'ըլլայ հետըհետէ, քանի որ փորձառութեամբ զգայ թէ՝ անհատին պահպանութիւնն ու զարգացումն՝ ընկերաց հաւաքական գորութեանն, ընկերութեան անդամաց մէջ՝ իրենց ընդունակութեանց ու որամադրութեանց համեմատ՝ աշխատութեան բաժանումն, երկրագունտիս զանազան մասանց մէջ ապրող մարդկան խմբոց միջեւ հաղորդակցութեանց յաճախութեանն, ազատութեան չափաւորումն եւ առաջովութեան հաստատումն կախումն ունին . ապա ուրեմն անձնասիրութեան ընդարձակումն իսկ է մարդասիրութիւնն . այլ բացատրութեամբ մը — լաւ իմացեալ ինքնասիրութեան արդիւնք է տարասիրութիւնն՝ աւելի քաղցրահնչիւն բառով՝ ընկերասիրութիւնն : Ըսինք որ, անձնասիրութեան ընդարձակման՝ կամ որ նոյն է՝ մարդասիրական ըզգացմանց զօրացման հետեւութեամբ, մարտն հե-

(1) Այս գաղափարներն՝ որք նոր են ազգին մեծամասնութեան համար՝ հաստատարէն կը գտնուին Եւրոպիոյ գիտական իմաստասիրութեան նորագոյն հրատարակութեանց մէջ :

տըզհետէ կը նուազի. Պարտինք խմանալ անտարա-
կոյս մարդոց միջեւ մարտն, որ քաղաքակիրթ ըն-
կերութեանց մէջ կը փոխարկուի բարոյական մար-
տի, մէկ բառով՝ *ներցման* (Concurrence). Իսկ բնու-
թեան դէմ կռիւն, այն մարտն որ արիւն չը պո-
հանջեր, աւելի կատաղի կը շարունակուի քաղա-
քակրթական շրջանին մէջ. մտաց զարգացումն ու
զօրացումն հարկւրապատկելով ու բիւրապատկելով
մարդոյն նիւթական զօրութիւնն ալ, այն էակն զոր
խոնարհ եղեղն անուանեց մեծն Բասգալ, այն ե-
ղէզն, անհուն եւ ահագին բնութեան զօրութեանց
դէմ՝ այն՝ մատիտով մ' եւ երկաթի կտորով մը կը
մարտնչի, կը նուաճէ եւ յօգուտ ի կիր ընդհանուր
յառաջադիմութեան կ'արկանէ ընական զօրութիւն-
ներն այն զանազան ու զարմանազան: —

Հէգ մեծ Պայրընն, եթէ՝ հնորաւորմամբն ան-
հնարաւորին՝ յաշխարհ գարայսօր վերստին, արդեօք
սլիտի գտնէ՞ր այն «անմարգածայն եւ անխիս ան-
տառներն հեշտալի» զորս երգելով կնքեց Չայրս-Հա-
րօյի քերթուածն հրաշալի: Մարգն՝ աստուածա-
յին նոր հրամանաւ մը գողցես՝ անհամեմատ կեր-
պիւ «աճեցաւ եւ բազմացաւ» կէս դարու մէջ, ընա-
կարանաց ու վարժարանաց ու գործարանաց փո-
խարկեց բոլոր այն կոյս անտառներն. ինչ որ կար
երկրիս մակերեւոյթին վրայ, փոխուեցաւ կերպա-
րանափոխուեցաւ. երկրիս արգանդին մէջ գըտ-
նուածն ալ, հեղուկ թէ՛ հաստատուն մօրմին, փայ-
լուն թէ՛ տոկուն հանքային, այն սղ արտաքս հա-
նուեցաւ, գործեաց ներքեւէն ու գործարանաց մէ-
ջէն անցաւ, փոխուեցաւ ու ձեւափոխուեցաւ: Տեղ

մը չը մնաց, ո՞ր Պայրըն, ուր չը լսուի մեքենայից ձռնչիւնն. ու բան մը չը մնաց, որ չը կրէ մարդոյն ժպիրհ ձեռաց հեռքն. Ալպիօնն, ուրկէ խոյս տուիր, ծովերն իր ծածանուոս փաղափներով եւ ցամաքներն իր ձեռարհեստական ու գեղարուեստական գործերով ու գլուխ-գործոցներով կը ծածկէ. Յունաստանն, ոյր օգնութեան փութացիր, դիւցազամբ ու դիցարժան արգեամբ ծածկուած այն գերադասն՝ Յունաստանն՝ ուրկէ բուրմուռք ու նուագունք էր երբեմն յերկինս կը բարձրանային, այսօր կը ծածկուի ծխաշունչ գործարաններով ու ստանտոսս՝ չըքեկաւքներով. եւ գերեզմանիդ չուրճ՝ ի Միսօլօնիկ՝ գործեաց ու գործաւորաց աղաղակներով ահա կը խեղդուի բնութեան՝ զոր «չստ սիրեցիր» ձայնն զմայլելի խանդաղատալի՝ Հապսէս, ո՞ր Պայրըն, Հապսէս որ, ծնրողիւ օր մը պատկերիդ առջեւ, գեղատիպար ու գեղահանձար դու բանաստեղծ գերագոյն, դառնահառաչ նուագացրդ արձագանդ բլլալ երգուայ կէանքս ողջոյն, ես ըզբեզ ահա կը քննադատեմ՝ որպէս քննադատեցի Պօղ եւ Վիրգիլիեն. կամ մանուանդ կ'ուզեմ ես քըննադատել ըզբեզ, եւ չեմ համարձակիր. . . . Այլ իմ ունկնդիրքս կ'իմանան իմ գեղեւումս եւ կ'իմանան իմ դիտումս. եւ այս պատանիք՝ որք դեռ յոյս ունին — եւ յաւէտ ունենային —, Ալֆռէտ տը Միւսէի նման՝ անձնաւորեալ դու Յուսահատութիւն՝ քեզ դէմ գանդատելով կը գանդատին, քեզ դէմ՝ ոյր դառնադին երգոցն ունկնդրեցին խոտլադին.

*There is a pleasure in the pathless woods,
There is a rapture on the lonely shore,*

*There is society, where none intrudes,
By the deep Sea, and music in its roar :*

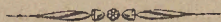
Զի հեշտայի՜ք եւ անստն աննարդաճայնք եւ անկոխք,
Քանի՜ զմայլիչ է ոգոց արժըն լլոխն մենաւոր.
Ընկերութիւն է անդէն, զոր ոչ խոռովեն այլ ամբոխք,
Ի խոր խաղացրս ծովուն, յորում ալիք դաշնաւոր(1) :

Այսպէս երգեցիր, ո՞ր Պայրըն, եւ այսպէս ալ դու
կեանք վարեցիր: Եթէ չեմ ես ժաիր, ես զոր մո-
ղեցիր դերանուագ քնարագ ու գերեցիր, այլ
իմ ունկնդիրք ազգութեան տէր կը բողբոքեն ընկե-
րամարտ դառն նուագացդ ու կենացդ ընդդէմ.
Հոգւով չափ այս ուսանողք յարեալ են կենաց վար-
դապետութեան, զոր կը քարոզէ Դրական իմաս-
տասիրութիւնն. իմ ունկնդիրքս ընկերութիւն կը
խնդրեն, ո՞չ ալեաց եւ օգային ոգւոց, այլ մար-
դոց եւ կենդանի հոգւոց կենսաւէտ ու փրկաւէտ
ընկերութիւնն. իմ ունկնդիրք կը փնտեն ամբոխն,
հո՞ծ ամբոխն իրենց նմանեաց՝ հո՞ծ ընկերութիւնն
ըլլալով պայման մեծագոյն յառաջադիմութեանց.
մարդկային շահուց ներդաշնակութիւնն նախընտրի
նոքա կը համարին՝ դաշնաւորութենէն ալեացն ու
կիանին. ծովուն ու հովուն մենչիւնէն եւ թռչնոց
հոռողիւնէն աւելի հեշտալուր կը գտնեն Ռօսի-
նիի եւ Պէթովքնի երաժշտութիւնն, եւ սոխակին
երգէն գերազանց՝ Հոմերի դիւցազներգութիւնքն
ու Հանրի Հայնի քնարերգութիւնքն. անկոխ եւ
անմարդաճայն անտառներէն աւելի կը սիրեն բազ-
մամբոխ քաղաքներն ու բազմակոխ պողոտաներն,
ոյց վրայէն ազգք ազգաց հետ կը խօսակցին, ոյց

(1) Ուղեւորութիւն Չայն-Հարօյսի, Թարգմանութիւն Ալիշանի:

վրայէն կ'ընթանան քաղաքաբիրթ մարդիկ ու կը սուրան քաղաքակրթութեան գործիք, — հանրակառք ու շոգեկառք, նախնական եւ արհեստական նիւթք, ի մի բառ՝ Հարսութիւնք: Իմ՝ ունկնդիրք կը գոչեն Յառաջադիւնութիւն, ապա եւ Ընկերութիւն ու Հարսութիւն. եւ արձագանգն այս ուսումնասրահին շուրջ ու համայն աշխարհին մէջ կը կրկնէ ցնծածայն — Ընկերութիւն եւ Հարսութիւն, ապա եւ Յառաջադիւնութիւն:

(Դասակատարեանս միջոցին՝ ուսուցիչ քէ ուսանողք հաւասարապէս յուզուեցանք. մանաւանդ քէ հանդեպ աջաց ունեինք Լօրտ Պայրընի պատկերն, որ գոզցեա կ'ունկնդրէր մըրկածուի Ովկեանին այն դաշնաւոր մոնչիւնն, եւ կը հեզեհէր Իրական Խմաստասիրութիւնն: Ուսանողաց գոհունակութեան բարգման հանդիսանալով, յառաջադեմ աշակերտներէն՝ Պարոն Սուրեն Դրիգորեան ուշիմ եւ զգայուն պատանին՝ ինձ նուիրեց Պայրընի լուսանկար պատկերն, որ իր ամենասիրելի սեփականութիւնն էր: Համակրանաց այսպիսի փափով արտայայտութեան մ'առջեւ հոգիս ճամարտապէս կը յուզուի, եւ իմ վարժապետութեանս մէջ ապաքեն կը համարիմ զիս երանելի: — Պայրընի լուսանկար պատկեր մ'աչ ունիմ, ուր՝ վայրենավսնմ այն բանաստեղծն՝ ոչ ովկեանին, այլ յերկին կը նայի. նուէր մ'է սոյն պատկերն ալ. անշքութեան ու բնութեան սիրահար արտաքոյ կարգի երիտասարդի մը կողմէն, որ մեր դաստիարակն եղած է Նուպար-Շահնազարեան վարժարանին մէջ. Հուր հոգի, հուր աչքեր եւ հուր հոսնար ունէր. կը գրէր քերթուածներ ու կ'այրէր. վարժարանէն հրաժարելէ յետոյ՝ ծովերուն վրայ կ'ապրէր, Պայրընի նման՝ ոչր հանձարի կրտսեր եղբայրն էր: Ո՞վ իմ Դարեգին, ո՞ր ես, միշտ հմուր ես, ու նուրիմէր միշտ կ'երգես, ու ջուրց վրայ դեռ կը վառիս բոցակեց...)

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

Եկաւ հասաւ ահա ժամն, ուր պարտիմ դնել մեծ վերջակէսն իմ Դրական եւ Իմաստասիրական Շարժման. Մեծ վերջակէսն առաջին ամին, այս առաջին հասորին անշուշտ. որովհետեւ մտադիր եմ՝ որքան կեանք ունենամ՝ հրատարակել այս Հաւաքածոյն: Զանալով՝ ըստ կարի՝ Դրական իմաստասիրութեան էսպէս պահպանողական սկզբանցն հաւատարիմ արձագանգ ըլլալ ազգիս մէջ, աներկեւան եմ թէ տեղի չը պիտի տամ բնաւ դիտողութեանց Դրաքննութեան (Censure)՝ որ ի պաշտօնէ կը դատէ հրատարակութիւնս, եւ ժողովրդեան՝ որ յինքնէ կը դատէ Դրական եւ Իմաստասիրական Շարժումս: Այս կողմէն երկիւղ չունիմ ուրեմն: Ունիմ միայն տառապանքներ, Հաւաքածոյիս խմբագրութիւնն ու մատակարարութիւնն իմ վրաս ըլլալով միանգամայն. առաջինն ինձ համար հեշտագոյն ու հաճողագոյն մասն է. Մատակարարութիւնն է տառապանք. կը զրուտէ թանկագին ժամանակս, զոր պիտի նուիրէի հրատարակութեանս բարոյական բարգաւաճման: Ցաւալի է նաեւ, թէ ես՝ որ հանրութեան համար կ'աշխատեմ՝ զուրկ ըլլամ այն զարգացման միջոցներու մեծագոյն մասէն, զորս առատօրէն կը վայելին ազգային կենաց օտար բազում Հայ(°) անհատք. Զը կրցա՞յ՝ Յուլիանոս նորոգել վեցամսեայ բաժանորդագիրն իմ դասախօսութեանցս ու հրատարակութեանս համար ամենահարկաւոր միակ եւրոպական օրագիրն (Journal des Economistes), երբ շուրջս կը տեսնեմ բարեբախտ անձեր՝ իրենց անձանց միայն անձնանուէր՝ որք տեսակ տեսակ օրագիրներով ու հանդէսներով ու մատեններով (ամենքն ալ օտարալեզու) կը լեցնեն իրենց մատենադարաններն: Իմ հրատարակագրի նիւթական կենաց այս ներքին նսեմ պարագայն երեւան հանեցի, ցոյց տալու համար ընթերցողացս թէ, յօժարակամութիւն չը պակսիր ինձ Հաւաքածոյս օգտակարագոյն եւս հանդիսացնելու համար. եւ անձնապաշտ մեծատանց ազգային անտարբերութիւնն անգամ մ'ալ ի վեր հանեցի, ցոյց տալու համար — Բարոյական տեսութեան դասիս իրեւ յաւելուած — Թէ հարուստ դասերն՝ երբ ազգային դատաւարականութեամբ ալ հարուստ չեն՝ անկարող են իրենց հարստութիւնն յօգուտ ի կիր արկանել ազգային եւ հետեւաբար մարդկային յառաջադիմութեան, իրենց որդւոց իսկ յառաջադիմութեան: